

PŘEDPOKLADY RECITACE

MIROSLAV HÖLZEL (Praha)

Recitaci veršů můžeme chápat jednak jako konkretizaci literárního díla, jednak jako jeho realizaci. V prvním případě je recitátor vnímatelem, který si recituje pro sebe, ve druhém případě reprodukcí umělcem realizujícím text, který je pro něho zároveň hotovým dílem (potud je i on vnímatelem, v jehož mysl se toto dílo konkretizuje) a zároveň předlohou k vlastní tvorbě. My se budeme zabývat recitací v tomto druhém významu, tak je také obecně chápána, tedy jako realizací básnického textu s individuálním tvůrčím podílem interpreta. Taková recitace není a nemůže být adekvátní přednášenému dílu: reprodukcí umělec nemůže především opakovat realizaci autorovu, realizace recitátorova se za druhé uskutečňuje jinými jazykovými prostředky, tj. zvukovými (a uplatňují se při ní i výrazové prostředky jiné než jazykové, např. mimika), a konečně recitace realizuje jen jednu možnost z mnoha obsažených v textu.¹ Literární dílo je v realizaci recitátorově i dílem původním i novým. Původním, protože jeho jazyková podoba zůstává zachována, novým, protože je recitátor interpretuje, což je méně i více. Interpretací se ochuzuje text o všechny nere realizované potenciální možnosti, ale zároveň přibývá to nové, co přináší recitátor. Obě složky jsou při kvalitní recitaci v rovnováze, přičemž primární je recitovaný text, který určuje podobu recitace jako uměleckého tvaru. Přesto i druhá, sekundární složka, recitátorův tvůrčí přínos, je žádoucí. Recitátor, který by maximálně potlačil svou osobitost, ztrácel by oprávnění, protože jako prostředník mezi autorem a vnímatelem by ochuzoval dílo ve srovnání s jeho přímým vnímáním o některé významy, ale ničím by toto ochuzení nekompensoval, ničím by nebylo opodstatněno. Na druhé straně je pochybný i takový recitátor, který nerespektuje předlohu a vědomě ji komolí. Posluchač očekává, že recitátor před ním stojí sice jako umělec — tvůrčí osobnost, jejímž úkolem nicméně je tlumočit dílo b á s n í k o v o.

Nebylo by příliš účelné ptát se, do jaké míry má či musí recitátor respektovat autora. Odpověď na tuto otázku by nutně stanovovala normy recitace, a považujeme-li ji za umění, je takové teoretizování marností, neboť umělec-recitátor by je stejně nerespektoval a neumělci by mnoho nepomohly. Užitečná však může být otázka, do jaké míry je v textu vepsána fonická realizace nebo do jaké míry lze z textu vyčíst předpoklady pro optimální realizaci.

Vyloučíme-li z pozorování takové individuální zvukové prvky v recitaci jako zabarvení hlasu, tempo, způsob spojování slov, absolutní délku pauz, absolutní délku i výšku samohlásek, absolutní intenzitu přízvuků, lze si všimnout, že recitace v praxi směřuje buď ke zdůrazňování rytmické stavby textu (skandováním, into-

¹ Srov. S. I. Bernštejn, *Stich i deklamacija*, Russkaja reč 2, 1927, str. 40n.

uováním), nebo naopak ke zdůraznění významových souvislostí (prozaizací), a to nejen u básnických textů různého typu, ale i u jednoho a téhož. Je tedy možno předpokládat, že veršovaný text je v tomto smyslu zpravidla dvojnásobný, protože více či méně umožňuje oba způsoby realizace. Odpovídá to také zjištění dvojí intonační linie ve verši, učiněnému J. Mukařovským.² Volbu jednoho nebo druhého způsobu ovlivňují faktory jazykové (uspořádání prozodických prvků v textu, gramatická stavba textu) i mimojazykové (funkce, kontext, téma).

Podívejme se teď na konkrétní příklady. První je rozpočítadlo:

Stojí javor u potoka
řikají mu klíč
na koho to slovo padne
ten musí jít pryč.

Vybral jsem záměrně takové rozpočítadlo, v němž jednotlivé verše mají svůj konkrétní smysl jako věty. Jelikož však z textu samotného i z kontextu (zde ze situace) je nepochybné, že funkcí tohoto čtyřverší je rozpočítat skupinu pro hru, zdůrazňuje se při recitaci rytmická stavba textu, text se skanduje a vedlejší, nedůležitý je pro mluvčího i posluchače jeho význam. Skandování je ovšem na druhé straně umožněno pravidelným uspořádáním prozodických prvků a tím, že významové a gramatické členění se zcela shoduje s členěním veršovým — rytmickým — a gramatická výstavba textu je tak jednoduchá, že na sebe nepoutá pozornost. Obdobně se věci mají u dětských „čítankových“ veršů (Sládkových, Raisových, Čarkových, ale i mnoha nových autorů), které jsou metricky velmi přesné. Děti vědí, že jde o báseň, poznají to podle grafického uspořádání textu, a to je pro ně text určený k hlasitému přednesu. Vědomí této funkce vyvolá typickou realizaci spočívající k charakteristické „nepřirozené“ zpěvavě intonační linii, opakované strofu po strofe bez ohledu na významové členění a interpunkci. Dítě se „položí“ při recitaci na zvukovou stránku a význam pro ně ustupuje do pozadí. Jiná otázka je, kde se tato intonace bere a proč je právě taková, ale tu zde nebudeme řešit.

Jestliže tedy text je rytmicky značně pravidelný, gramatická stavba textu nestrhává k sobě pozornost složitostí vztahů nebo rozporností s rytmickou stavbou a výrazná rytmičnost je i z hlediska recitátorova hlavní funkcí textu, stává se jeho rytmická podoba dominantou, která si podrobuje všechny ostatní složky textu a zastírá i jeho význam, jenž má pak funkci druhotnou, odstiňující. Uvedené příklady jsou ovšem krajní a nelze na této úrovni ještě hovořit o tvůrčím podílu přednášejícího.

Jiná je situace, jestliže funkcí textu je především sdělit významy odkazující k určitým konkrétním situacím, jako tomu bývá u epiky, nebo k určitým myšlenkovým procesům, jako u filosofující reflexivní lyriky. Významová souvislost a významové členění potom strhává k sobě pozornost na úkor rytmu. Ona se stává dominantou, a složkou podřízenou, odstiňující, je naopak rytmus. V takovém případě se text při realizaci celkovým charakterem blíží próze, ačkoliv rozбором lze dokázat, že mu nechybějí znaky pravidelného verše. Jako příklad uvádím jednu strofu z Nerudovy *Romance o Karlu IV.*:

Pij, Bušku, — již se nezarmut —
a poslyš, co ti král tvůj moudrý praví. —

² J. Mukařovský, *Intonace jako činitel básnického rytmu, Kapitoly z české poetiky I*, Praha 1948, str. 170n.

Můj jazyk je jak známo vybíravý —
a našel již v tom víně chuť.
Viš — zkoumat třeba, Bušku milý!
to víno má svůj zvláštní ráz,
zprv trpké, ale milé zas —
my, myslím, se už vpili!

Srovnajme tyto verše s prozaickým textem — úryvkem z monologu Karla IV. z Vrchlického *Noci na Karlštejně*:

Nuž buďte všichni vítáni na mém hradě! Pravím na mém, neboť Čechy patří Čechům, ale Karlštejn je můj, mou prací i myšlenkou! . . . Ať je veselo u stolu, pane purkrabí, ať ocení moji hosté moje mělnické, jako můj hrad!

Oba příklady jsou si blízké osobami, předmětem promluvy, kontextovými vztahy, zde např. zařazením do tzv. klasické národní literatury, pojetím Karla IV. jako Otce vlasti atd., jsou si blízké i funkcí sdělit konkrétní významy, odkázat k určité konkrétní situaci, i po stránce gramatické, která se v obou případech podřizuje potřebám monologické promluvy. Rozdílné jsou oba texty po stránce rytmického ustrojení. A přece při realizaci není mezi nimi zásadního rozdílu, protože právě uvedenými složky jsou si blízké.

V uvedených příkladech se projevil rozhodující vliv funkce, kontextu a tématu, tedy faktorů mimojazykových, na podobu zvukové realizace. Tyto mimojazykové faktory se však mohou uplatnit jen proto, že už v samém textu jsou pro jejich uplatnění podmínky. Pro recitátora je proto rozhodující poznat nejen ony podmínky mimojazykové, z větší části vnější, jak tomu obvyčejně bývá, ale i podmínky jazykové, z hlediska postoje recitátora k předloze vnitřní, stanovené jazykovou podobou textu.

Je možno si představit, že rozpočítadlo nebo některé typické „čítankové“ veršiky budeme recitovat tak, že dominantou učiníme konkrétní významy textu, a naopak Nerudovu *Romanci o Karlu IV.* budeme skandovat nebo intonovat bez ohledu na významové členění a významovou souvislost. Vyjde nám něco docela jiného, ale jde o to, protože v obou případech budeme vycházet z toho, co je v textu potenciálně obsaženo. Zároveň bychom pocítovali takovou realizaci za nesprávnou, protože by odporovala výše charakterizovaným faktorům mimojazykovým, ale i jazykovým. Taková převrácená realizace však není možná v úryvku z Vrchlického, protože je to próza, a v ní druhá možnost, taková jako u veršů, vepsána není. Naproti tomu i v rozpočítadle, kde díky ustálenosti funkce je způsob realizace nasnadě, je potenciálně obsažen i způsob druhý, protikladný. Specifikum recitace veršů je právě v napětí mezi oběma možnostmi daným textem. Zruší-li se toto napětí mezi nimi, je-li jedna možnost realizována důsledně, pocítujeme takovou recitaci jako chybnou. Pouze u rozpočítadla je skandování volba nepochybná i správná — je to text účelový. Většina textů tohoto typu dokonce není takovým významově souvislým textem jako citovaný příklad. Sdělovací funkce vůbec většinou u těchto textů chybí a je zřejmě nežádoucí. „Nesmyslný“ text umožňuje plně soustředění na zvukovou, rytmickou stránku.

Podívejme se dále, jak je tomu ve volném verši, kde pravidelnost uspořádání rytmotvorných prvků je značně oslabena, nebo ji vůbec nepocítujeme, a přece zpravidla nedochází k úplné prozaizaci při recitaci (není-li to ovšem subjektivní záměr recitátora).

Volba realizace, naznačující, že jde o přednes veršů a odlišující se od realizace prózy, je do značné míry i zde dána funkcí (autor grafickým uspořádáním textu naznačuje, že jde o verše) a kontextem (text je např. umístěn v básnické sbírce). A verš je už v obecném povědomí spojen se zvláštní intonací, odlišnou od intonace prózy. Je ale i ve volném verši volba možnosti „prozaizující“ nebo „rytmizující“ podmíněna samotným textem, dá se z něho vyčíst?

V současné literatuře je verš využíván hlavně jako vyjadřovací forma lyriky. V lyrice je, vzato vcelku, významová souvislost textu oslabena a to se projevuje i na jeho gramatické stavbě, např. tím, že se méně uplatňuje vztah podřazenosti, zejména komplikované.³ Ve srovnání s prózou oslabená významová souvislost a gramatická těsnost přesouvá pozornost k té zvukové složce, jež se může stát sjednocujícím činitelem, a to je u volného verše intonace. Ve veršovaných textech, jejichž stavba je významově i gramaticky značně skloubenější (jako v básních filosoficky zaměřených), je naopak nutně oslabena úloha veršové intonace, aniž se však zcela ztrácí. I ve volném verši je tedy obsažena dvojí možnost realizace jako ve verši vázaném metrickými konstantami. Obě možnosti i zde jsou dány už samým textem a i tady je jejich vzájemný poměr dominanty a složky odstiňující ovlivňován stejnými faktory jazykovými i mimojazykovými.

Otázku volby zdůrazňující tu nebo druhou možnost a stanovení jejich optimálního poměru, jež je koneckonců rozhodující pro vystižení charakteru recitované básně, je tedy třeba chápat jako otázku rozboru textu a poznání jeho struktury.

DIE VORAUSSETZUNGEN DER REZITATION

Die Rezitation ist dem vorgetragenen Werk nicht adäquat und kann es auch nicht sein. Im anderen Fall würde der Grund ihrer Existenz als einer eigenartigen Kunstart fehlen. Trotzdem muß der Rezitator den Text des Dichters respektieren. In welchem Ausmaß kann man dann dem Text die Voraussetzung für die bestmögliche Realisation entnehmen?

In jedem Verstext sind zwei Möglichkeiten enthalten: eine, welche die Rythmus- und Tenseite, und die zweite, welche seine Inhaltsseite hervorhebt. Die Wahl der einen oder der anderen Möglichkeit wird durch außersprachliche (die Funktion des Textes, den Kontext, das Thema), sowie auch durch rein sprachliche Faktoren (das Maß der Anordnung prosodischer Elemente im Vers und Vielgestaltung des grammatischen Aufbaues des Verstextes) beeinflußt. Eine der Möglichkeiten ist immer vorherrschend, die andere ist nur nuancierend, aber keine kann man völlig weglassen, um dagegen die andere konsequent zu realisieren.

Zwischen den zwei Möglichkeiten besteht eine fortdauernde Spannung. Das Problem der Wahl, die die eine oder andere Möglichkeit unterstreicht und weiter die Bestimmung ihres gegenseitigen Verhältnisses, das ist das Problem der Textanalyse und der Erkenntnis der Textstruktur.

³ Srov. M. R. M a y e n o w a, *Quelques différences entre un texte versifié et non — versifié, Poetyka*, Warszawa 1962, str. 369n.